

دانشگاه لرستان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه: زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

کاربرد هنری آیات قرآنی در نثر عرفانی فارسی

نگارش:

علی همت دارایی اصلانی

استاد راهنما:

آقای دکتر سید محسن حسینی

استاد مشاور:

خانم دکتر طاهره صادقی تحصیلی

پایان نامه جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته زبان و ادبیات فارسی

تابستان ۱۳۸۸

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به

مادفداکارم اسوه از خودگذشتگی به پاس محبت های بی دریغش

همسر صبور و مهربانم که همواره یار و همراهم بود

گل های باغ زندگی ام

مریم، محمد، مهدی

پاسکزاری

پاس و ستایش خداوند مہر کسرا کہ بار دیگر توفیقم داد تا خوشہ چین خرمن دانش و معرفت شدہ و ہم چون گذشتہ از

عنایت

بی علتش بہرہ مند شوم.

در میان پژوهش حاضر، بر خود لازم می‌دانم تا از زحمات استاد ارجمندم جناب آقای دکتر سید محسن حسینی کہ با نظارت

دقیق و ہمہ جانبہ و ارایہ ر، نمودہای عالمانہ و بدون پیچ کونہ محدودیت زمانی، اینجانب را راہنمایی نمودند از صمیم دل

پاسکزاری کنم.

ہم چنین از استاد کرامی سرکار خانم دکتر صادقی کہ مشفقانہ و با صبر و حوصلہ تمام از مشاورہ و رہنمودہایشان بہ طور راحلشا

استفادہ بردم، تقدیر و تشکر می‌کنم.

جا دارد از ہمہ اساتید بزرگوار دانشگاہ اصفہان کہ در دورہ کارشناسی از محضرشان کسب دانش نمودہ ام و اساتید دانشگاہ

ادبیات دانشگاہ لرستان کہ افتخار شاگردیشان را داشتہ ام پاسکزاری نمایم.

از بہکاری ہای بی‌ثائبہ استاد محترم جناب آقای دکتر سید محمود میرزایی الحسینی و جناب آقای صادق قاسم زادہ

کارشناس گروہ زبان و ادبیات فارسی بسیار پاسکزارم.

چکیده

بخش عمده‌ای از ادبیت نثرهای فارسی عرفانی ناشی از کاربرد هنری آیات قرآنی این گونه آثار است. به کارگیری آیات و عبارات قرآنی و به تقلید از زبان عربی در نثر عادی و مرسل ابتدا کارکردی استنادی و استشهادی داشت. اما به تدریج از نیمه دوم قرن پنجم، عرفا با بهره‌گیری از شیوه‌ای خلاقانه در جهت ایجاد آفرینش‌های هنری، روش‌ها، ابزارها و عناصری را در تلفیق آیات و نثر فارسی به کار گرفته‌اند که موجب آشنایی زدایی و برجستگی زبان این متون شده و برای مخاطب، تازه، جذاب، شگفتی‌زا شده است.

نویسندگان عارف در پاره‌ای از آثارشان آیات قرآنی را به شکل ترکیب‌های اضافی و وصفی، متمیم و تکمیل، تاکید با نثر فارسی با شیوه‌ای کاملاً هنرمندانه عجزین کرده‌اند؛ آنان هم چنین آیات را به گونه‌ای شگرف و عادت ستیزانه مورد تاویل و تفسیر قرار داده‌اند که موجب برانگیخته شدن حس اعجاب در خواننده شده و التذاذ ادبی و هنری را در او پدید می‌آورد.

در این پایان نامه به گونه‌های مختلف ارتباط لفظی و معنوی آیات با نثر فارسی، راههای ایجاد التذاذ ادبی از طریق کاربرد هنری آیات قرآنی در هفت متن عرفانی منتخب اشاره شده است.

بر اساس نتایج این تحقیق مشخص شد که در غالب این متون نویسندگان با شیوه‌هایی تقریباً همسان به کاربرد هنری آیات قرآن روی آورده‌اند. هرچند وجه غالب در هر یک از متون به سمت و سویی خاص گرایش دارد. در سوانح العشاق غزالی پیوندهای شگرف لفظی به صورت ترکیب اضافی جلوه گر شده است. در تمهیدات عین الضات تاویل‌های شگفت از آیات قرآنی منجر به عادت ستیزی معنایی و بیان افکار خلاف آمد عادت شده است. میبیدی در کشف الاسرار ضمن آفرینش پیوندهای لفظی زیبا به تفسیر و تاویلات شگرف می‌پردازد.

مرصادالعباد رازی سرشار از پیوندهای لفظی آیات با نثر فارسی است.

زبان پیچیده و پر رمز و راز روزبهان در عبهرالعاشقین و شرح شطحیات موجب پیدایش نمونه‌های پیوند عالی آیات قرآنی با نثر فارسی به خصوص در قالب ترکیبات هنری شده است.

در روح الارواح سمعانی نیز علاوه بر ایجاد پیوندهای هنرمندانه لفظی در پاره‌ای موارد، آیات قرآنی به شکل خاصی تاویل شده است.

کلید واژه‌ها: نثر عرفانی / آیات قرآنی / کاربرد هنری / تاویل.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: کلیات تحقیق

- ۱-۱) بیان مساله: (تعریف دقیق مساله، بیان حدود مساله، تشریح جنبه‌های مختلف و ابعاد موضوع و ابهامات مورد نظر تحقیق) ۱
- ۲-۱) تعریف مفاهیم تحقیق ۳
- ۳-۱) سوالات تحقیق: (شامل سوال اصلی و سوالات فرعی) ۳
- ۴-۱) فرضیات تحقیق: (فرضیه اصلی و فرضیات جنبی یا جانشینی) ۳
- ۵-۱) پیشینه موضوع سوابق مربوط: (بیان مختصر تحقیق به نتایج بدست آمده و نظرات رایج درباره موضوع تحقیق) ۴
- ۶-۱) ضرورتها و اهداف تحقیق: (شامل اهداف عملی، کاربردی و ضرورت‌های انجام پژوهش است) ۴

فصل دوم: مقدمات و تعاریف

- ۱-۲) تاثیر قرآن بر ادبیات فارسی ۶
- ۲-۲) عوامل تأثیرپذیری ادب فارسی از قرآن ۷
- نتیجه‌گیری ۹
- ۳-۲) اهداف کاربرد قرآن در نظم و نثر ۱۰
- ۴-۲) گونه‌های اثرپذیری از قرآن در ادبیات فارسی ۱۴
- ۵-۲) نثر عرفانی فارسی از آغاز تا قرن هفتم ۳۷
- ۶-۲) طبقه‌بندی نثر عرفانی فارسی ۳۹

فصل سوم: کاربرد هنری آیات قرآنی

- ۱-۳) پیشینه کاربرد قرآن در نثر فارسی ۴۳
- ۲-۳) گونه‌های کیفیت ارتباط آیات قرآنی با نثر فارسی ۴۴
- ۳-۳) گونه‌های کاربرد قرآن در نثر فارسی ۵۲
- ۴-۳) اهداف کاربرد هنری آیات قرآنی ۵۵
- ۵-۳) کاربرد هنری آیات قرآنی در نثر عرفانی ۶۵

فصل چهارم: کاربرد هنری آیات قرآنی در نثر عرفانی

- 83..... (۱-۴) بخش اول: کاربرد هنری آیات قرآنی در سوانح العشاق
- 84..... (۱-۱-۴) معرفی نویسنده و اثر.....
- 86..... (۲-۱-۴) تجلی قرآن در سوانح العشاق.....
- 86..... (۳-۱-۴) کاربرد هنری آیات قرآنی در سوانح.....
- 87..... (۴-۱-۴) انواع کاربرد هنری آیات قرآن در سوانح العشاق.....
- ۸۸..... (۵-۱-۴) پربسامدترین آیات در سوانح.....
- 89..... نتیجه گیری.....
- ۹۰..... (۲-۴) بخش دوم: کاربرد هنری آیات قرآنی در تمهیدات.....
- 91..... (۱-۲-۴) معرفی نویسنده و اثر.....
- 94..... (۲-۲-۴) تجلی قرآن در تمهیدات.....
- 95..... (۳-۲-۴) کاربرد هنری آیات در تمهیدات.....
- 96..... (۴-۲-۴) انواع کاربرد هنری آیات قرآن در تمهیدات.....
- 106..... (۵-۲-۴) بررسی آیات پربسامد در تمهیدات.....
- 108..... (۳-۴) بخش سوم: کاربرد هنری آیات قرآنی در کشف الاسرار.....
- 109..... (۱-۳-۴) معرفی نویسنده و اثر.....
- 111..... (۲-۳-۴) کاربرد هنری آیات قرآنی در کشف الاسرار.....
- 112..... (۳-۳-۴) انواع کاربردهای هنری آیات قرآن در کشف الاسرار.....
- 123..... نتیجه گیری.....
- 124..... (۴-۴) بخش چهارم: کاربرد هنری آیات قرآنی در مرصادالعباد.....
- 125..... (۱-۴-۴) معرفی نویسنده و اثر.....
- 128..... (۲-۴-۴) تجلی قرآن در مرصادالعباد.....
- 128..... (۳-۴-۴) کاربرد هنری آیات قرآنی در مرصادالعباد.....
- 129..... (۴-۴-۴) انواع کاربرد هنری آیات قرآن در مرصادالعباد.....
- 138..... (۵-۴-۴) بررسی آیات پربسامد در مرصادالعباد.....
- 139..... نتیجه گیری.....
- 140..... (۵-۴) بخش پنجم: کاربرد هنری آیات در عبهرالعاشقین.....
- 141..... (۱-۵-۴) معرفی نویسنده و اثر.....
- 144..... (۲-۵-۴) تجلی قرآن در عبهرالعاشقین.....

145 کاربرد هنری آیات در عبهرالعاشقین . (۳-۵-۴)
145 انواع کاربرد هنری آیات قرآن در عبهرالعاشقین (۴-۵-۴)
150 آیات پر بسامد در عبهرالعاشقین . (۵-۵-۴)
151 نتیجه گیری
152 (۶-۴) بخش ششم: کاربرد هنری آیات قرآنی در شرح شطحیات
153 (۱-۶-۴) معرفی نویسنده و اثر
154 (۲-۶-۴) تجلی قرآن در شرح شطحیات
154 (۳-۶-۴) کاربرد هنری آیات در شرح شطحیات
155 (۴-۶-۴) انواع کاربرد هنری آیات در شرح شطحیات
162 (۵-۶-۴) بررسی آیات پر بسامد در شرح شطحیات
163 نتیجه گیری
165 (۷-۴) بخش هفتم: کاربرد هنری آیات قرآنی در روح الارواح
166 (۱-۷-۴) معرفی نویسنده و اثر
168 (۲-۷-۴) تجلی قرآن در روح الارواح
169 (۳-۷-۴) کاربرد هنری آیات قرآنی در روح الارواح
169 (۴-۷-۴) انواع کاربرد هنری آیات در روح الارواح و نمونه ها
176 (۵-۷-۴) پر بسامدترین آیات در روح الارواح
178 نتیجه گیری
179 فصل پنجم: نتیجه گیری
186 فهرست منابع و مآخذ

فصل اول

کلیات تحقیق

۱-۱) بیان مساله: (تعریف دقیق مساله، بیان حدود مساله، تشریح جنبه‌های مختلف و ابعاد موضوع و ابهامات مورد نظر تحقیق)

نثر عرفانی از نظر زبانی، ادبی و محتوایی دارای ویژگی‌های خاصی است که آن را از دیگر نثرهای فارسی متمایز می‌سازد. این نثر در شکل‌های چهارگانه نثر علمی، نثر ادبی، نثر شاعرانه و شعر منشور جلوه گر شده، نگاه عادت‌ستیزانه و هنرمندانه متصوفه به هستی، مبانی زیبایی شناسانه‌شان را نیز تحت تاثیر قرار داده و موجب شده تا آنان با روی آوردن به جلوه‌ها و آرایه‌های بدیعی و بیانی از متون و آثار منشورشان -به‌ویژه نثر شاعرانه و شعر منشور- آشنایی‌زدایی کرده، هنرمندانه‌ترین و درخشان‌ترین نمونه‌های نثر فارسی را به رشته تحریر درآورند.

یکی از جلوه‌ها و جنبه‌هایی که موجب زیبایی اینگونه آثار شده کاربرد هنری و خاص آیات قرآنی به گونه‌ای کاملاً متفاوت نسبت به نثرهای مرسل است. نویسندگان در این نوع نثرها با تکیه بر همان اصل آشنایی‌زدایی، آیه و عبارات را به گونه‌ای بدیع، هنرمندانه و غیر معمول به کار می‌گیرند. در این شیوه صرفاً به جنبه‌های استشهادی و استنادی آیه نمی‌نگرد، بلکه آن را طوری به کار می‌برد که به واسطه طرز قرار گرفتنش در بافت نثر و نیز ارتباطات معنایی، بینا متنی و بلاغی برجسته، هنرمندانه و عادت‌ستیزانه به نظر آید.

در این شیوه گاه عبارت قرآنی در شکلی بدیع در قالب ترکیب اضافی و یا وصفی با واژگان فارسی پیوند می‌خورد؛ گاه نیز آیه قرآنی به عنوان مکمل و متمم -نه استشهاد و استناد- بی هیچ‌گونه فاصله و استعمال کلمه‌ای، عبارت عربی را از نثر فارسی متمایز و مجزا نشان می‌دهد و در توالی نثر فارسی قرار می‌گیرد. به گونه‌ای که با حذف عبارت قرآنی، جمله فارسی به صورت ناقص و نارسا درآید.

به هر روی کاربرد هنری آیات قرآنی در این گونه متون هم از جهت کیفیت ارتباط لفظی و هم از نظر چگونگی ارتباط معنوی و هم از لحاظ کارکردهای ادبی و بلاغی واجد ویژگی‌هایی است که در این پایان‌نامه بدان پرداخته خواهد شد.

از آنجا که بررسی همه آثار عرفانی از این منظر، گسترده و پر دامنه خواهد بود؛ بنابراین موضوع مورد بحث با تاکید بر آثاری مانند سوانح‌العشاق احمد غزالی، تمهیدات عین‌القضات همدانی، شرح شطحیات و عبر‌العاشقین روزبهان بقلی، کشف‌الاسرار میبدی، مرصادالعباد نجم رازی، روح‌الارواح سمعانی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲-۱) تعریف مفاهیم تحقیق:

به کارگیری خلاقانه و هنرمندانه اسلوب، روش‌ها، ابزارها و عناصر هنری در جهت ایجاد آفرینش هنری، به گونه‌ای که با آشنایی‌زدایی از آن عناصر موجب پیدایش اثری هنری گردد که برای مخاطب تازگی داشته باشد و موجب بروز نوعی التذاذ هنری در وی گردد.

در تقسیم‌بندی موضوعی نثر فارسی، نثر عرفانی یکی از انواع نثر است که از لحاظ معنا و محتوا به بیان دیدگاه‌ها و تجربیات روحانی و اندیشه‌های عرفانی متصوفه اختصاص داشته، از منظر زبانی عموماً با سادگی و استواری و از جهت ادبی و بلاغی و یا جذابیت هنری و صمیمیت عاطفی خاصی همراه بوده، عمدتاً در پی ایجاد تغییر و تحول باطنی در مخاطب خویش است.

۳-۱) سوالات تحقیق: (شامل سوال اصلی و سوالات فرعی)

سوال اصلی:

کاربرد هنری آیات در نثر عرفانی چگونه است؟

سوالات فرعی:

۱- منظور از کاربرد هنری آیات قرآنی در نثر فارسی چیست؟

۲- کاربرد هنری آیات قرآنی در نثر عرفانی از چه جهاتی قابل بررسی است؟

۴-۱) فرضیات تحقیق: (فرضیه اصلی و فرضیات جنبی یا جانمایی)

در پاره‌ای متون عرفانی فارسی بر خلاف معمول، آیات قرآنی نه صرفاً به جهت استشهاد و استناد، بلکه جهت ایفای نقشهای بلاغی- ادبی در بافت نثر فارسی جای گرفته است؛ قرار گرفتن آیات قرآنی در ترکیبات وصفی و اضافی نمونه‌ای از این کاربرد هنری است.

فرضیه‌های فرعی:

۱- کاربرد هنری آیات قرآنی در نثر عبارت است از به کارگیری خلاقانه و آشنایی زدایانه آیات قرآنی به گونه‌ای که مناسبات و پیوندهای لفظی - بلاغی آیات و نحوه قرار گرفتنشان در بافت نثر فارسی، برجسته‌تر از جنبه‌های معنایی باشد.

۲- کاربرد هنری آیات قرآنی از نظر چگونگی ارتباط لفظی آیات با رشته نثر، پیوند معنوی آیات با محتوای نثر و نیز شیوه به کارگیری آیات در بافت نثر حائز بررسی است.

۱-۵) پیشینه موضوع سوابق مربوط: (بیان مختصر تحقیق به نتایج بدست آمده و نظرات رایج درباره موضوع تحقیق)

از آنجا که کاربرد هنری از مطالب جدید در عرصه ادبیات عرفانی فارسی است، به طور مستقیم رساله یا مقاله منتشر شده‌ای در این باره وجود ندارد، اما با این وجود سید محمد راستگو در کتاب «تجلی قرآن و حدیث در شعر فارسی»، محمدرضا راشد محصل در کتاب «پرتوهایی از قرآن در ادب فارسی» و دکتر خطیبی در کتاب «فن نثر در ادب پارسی» به موضوع کاربرد آیات در ادب فارسی اشاراتی داشته‌اند، اما در هیچکدام از این آثار به طور مستقل به کاربرد هنری آیات اشاره‌ای نشده است.

۱-۶) ضرورت‌ها و اهداف تحقیق: (شامل اهداف عملی، کاربردی و ضرورت‌های انجام

پژوهش است) از آنجا که به کاربرد هنری آیات قرآنی در نثر کمتر توجه شده، انتظار می‌رود نتایج پژوهش حاضر بتواند باب تازه‌ای را در خصوص تاثیر قرآن در نثر فارسی و نیز جنبه‌های ادبی - بلاغی نثرهای عرفانی بر روی پژوهش‌گران بگشاید.

فصل دوم

مقدمات و تعاریف

۲-۱) تاثیر قرآن بر ادبیات فارسی

قرآن کریم از ابتدای نزول آیاتش، همواره پیامی سازنده و روشنگر به همراه داشت. مسلمانان نیز با عشق و علاقه فراوان، هر سوره‌ای فرود می‌آمد اگر معنا و مفهوم آن را در نمی‌یافتند از پیامبر اکرم (ص) توضیح می‌خواستند. پس از رحلت پیامبر ادامه‌ی این راه به خاندان رسالت رسید. مردم سرزمین حجاز برای دریافت معنی واژه‌های قرآن مشکل چندانی نداشتند؛ مشکل آنها دریافت مراد و مقصود واژه یا جمله بود اما سرزمین‌های دیگر با سختی فهمیدن معنی قرآن روبرو بودند.

پس از گسترش اسلام در سرزمین‌های غیرعرب و رسیدن قرآن به دست مسلمانانی که با زبان عربی آشنایی نداشتند و از طرفی علاقه شدیدی به دریافت معنی و محتوای پیام‌های قرآنی داشتند، عاملی شد تا «به تدریج اندیشه ترجمه قرآن به زبان‌های مورد نیاز مطرح شود و نخستین ترجمه قرآن به زبان فارسی در نیمه اول قرن چهارم هجری به دست گروهی از علمای ماورالنهر انجام گرفت، این گروه تفسیر طبری را به فارسی ترجمه نمودند و این اثر گرانقدر را از خود به جای گذاشتند. از آن پس ترجمه قرآن در نقاط گوناگون به زبان فارسی رواج یافت.» (صفا: ۱۳۸۰: ج ۱ ص ۱۴۴)

ادبیات فارسی به‌ویژه ادبیات عرفانی، به طور گسترده‌ای تحت تاثیر مفاهیم دینی و آموزه‌های متعالی اسلام از طریق سرچشمه وحی قرار گرفت. به طوری که از قرن چهارم به بعد همه شعرا و نویسندگان، به آثار علمی و ادبی خود رنگ و بویی اسلامی دادند و از این راه توانستند بر غنای آثارشان بیفزایند. به گونه‌ای که بدون آشنایی با قرآن، دست‌یابی به معنای مورد نظر نویسندگان و موضوعات مطرح شده توسط آنان امکان نداشت. آمیخته شدن فرهنگ اسلامی و ایرانی موجب شد تا در اقلیم ادب عرفانی، دست‌نوشته‌هایی پدید آید که در رشد و بالندگی ادب فارسی نقشی جاودانه ایفا کنند.

با نگاهی گذرا به تاریخ ادبیات فارسی در می‌یابیم که این تاثیر در متن‌های نویسندگان به تدریج سیر صعودی خود را طی می‌نماید تا این که در قرن ششم هجری به اوج شکوفایی می‌رسد. در همه‌ی آثار عرفانی اعم از نظم و نثر، تاثیرپذیری از آیات و روایات به شکل چشم‌گیری قابل مشاهده است. نویسندگان عارف با آفرینش آثار ارزشمند خویش، پیوندی ژرف بین نثر فارسی و قرآن ایجاد کردند. اینک به بررسی علت‌های این تاثیرپذیری می‌پردازیم.

۲-۲) عوامل تأثیرپذیری ادب فارسی از قرآن

الف) جذابیت‌های هنری، بلاغی و معنایی قرآن

زبان عربی یکی از رساترین زبان‌هاست. از آنجا که قرآن به زبان عربی نازل شد و از طرفی معجزه پیامبر (ص) بود: «قرآنی که هم از دیدگاه بلاغی و هنری اوجی دسترس‌ناپذیر داشت و هم از معارف و معانی و مبانی و احکام سرشار بود. باطنی ژرف و توی در توی داشت. اینها همه زمینه شد تا پژوهشگران مسلمان برای بازنمایی زیبایی‌های هنری و جلوه‌های اعجاز قرآن و بازگشایی بطون توی در توی آن و شرح و بسط معارف و مبانی فشرده‌ی آن، کوششهای مبارک و گسترده‌ای پی ریزند. کوششهایی که حاصل آن تألیف و تصنیف شمار فراوانی از کتابها و رساله‌ها شد.» (راستگو: ۱۳۸۰: صص ۴-۵)

ب) علاقه‌مندی نویسندگان و شاعران به قرآن

دانشمندان و بزرگان ایرانی به دلیل آشنایی عمیق و انس و الفت با قرآن، همواره نوشته‌های خود را با استفاده از آیات قرآنی زینت می‌دادند تا هم علم و فضل خود را نشان دهند و هم بر قداست و حرمت اثر خود نزد مسلمانان بیفزایند.

پ) جایگاه و عظمت والای قرآن نزد مسلمانان

قرآن همواره در نزد مسلمانان جایگاه رفیع و بلند مرتبه‌ای داشته و این عامل به ویژه در نزد ایرانیان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است. یعنی هر شاعر و نویسنده‌ای که انگیزه مطرح شدن در جامعه ایرانی و اسلامی را نزد حاکمان و سایر ادبا داشته، بسیار تلاش نموده تا با افزایش معلومات خود نسبت به کتاب آسمانی، اشعار و نوشته‌هایش را با آیات و مضامین قرآنی بیاراید.

ت) حکومت‌های ایرانی

یکی دیگر از عوامل تأثیرگذاری قرآن بر ادبیات فارسی نوع حکومت‌های حاکم بر ایران بوده است. «حداقل تا زمان مغول حکومت‌هایی که در ایران روی کار آمده تحت لوای حکومت خلفا بوده و به این ترتیب می‌توان گفت یکی از عوامل مهم در این تأثیرگذاری، اعمال قدرتی بوده که حکومت‌ها برای ترویج اسلام و قرآن به خرج می‌دادند و توجیه‌شان هم این بود که چون حکومت دینی است، بازتاب آن باید در آثار ادبی خلق شده در مرزهای این حکومت متجلی باشد.» (خاتمی: ۱۳۸۰: ص ۱۶)

ث) رونق بازار وعظ و خطابه

همان‌طور که می‌دانیم شیوع تصوف در ایران و ظهور شخصیت‌هایی که این آموزه‌ها را سر لوحه فعالیتشان قرار می‌دادند، سبب شد تا شاگردان این افراد که عمدتاً از دانشمندان آن دوره یا دوره بعد بودند، تحت تاثیر وعظ و خطابه قرار گیرد و اندیشه‌هایی را از این مجالس می‌گرفتند در آثار خود منعکس کنند. شاید دلیل این امر، بدگویی قرآن از شعر و شاعری باشد در صورتی که در آن از خطابه بدگویی نشده‌است.

ج) گرایش به تصوف و عرفان

ظهور افکار صوفیانه و چهره‌های شاخص مانند: غزالی، عین‌القضات، میسدی، روزبهان، بایزید، خرقانی، نجم رازی سبب شد تا ضمن لطافت بخشیدن به ادبیات فارسی، به واسطه اندیشه‌های نوینی که داشتند، در گستره ادب و عرفان تحول بزرگی ایجاد شده و قرآن بیش از پیش در آثار آنان جلوه‌گر شد.

چ) مدارس نظامیه

عامل مهم دیگری که در تاثیرگذاری قرآن بر ادبیات فارسی نقش مهمی داشته است، وجود مدارس نظامیه بود. «این مدارس که به همت خواجه نظام الملک وزیر دانشمند سلجوقی در قرن پنجم هجری در ایران شکل گرفت، درسهای یکنواختی تدریس می‌شد که از جمله دروس آموزش علوم اسلامی از قبیل تفسیر و حدیث‌شناسی بود و به همین دلیل اکثر شعرا و نویسندگان و عالمان ما برخاسته از همین مدارس بوده‌اند. بنابراین می‌توان گفت نظامیه‌ها در ترویج علوم اسلامی و رونق ادبیات نقش مهمی ایفا کرده‌اند. (خاتمی:

۱۳۸۰: ص ۱۹)

نتیجه‌گیری

در تاریخ ادبیات عرفانی ما، پیوند عناصر ایرانی و اسلامی باعث تاثیرپذیری متون نثر از کلام الهی شد و این تاثیرپذیری علاوه بر حوزه مفاهیم، بر گستره‌ی علوم ادبی نیز سایه افکند. در قرن ششم هجری به علت رواج علمی همچون تفسیر و کلام و بازار وعظ و خطابه و هم‌چنین گرایش به تصوف و عرفان، رویکرد تازه به مفاهیم تصوف و عرفان و حمایت حاکمان، منجر به آفرینش آثار عرفانی بسیار ارزشمندی گردید به طوری که در کتاب‌های نثر در ادب فارسی این دوره کتابی را نمی‌توان یافت که در آن نشانه‌ای از قرآن راه نیافته باشد. البته در آثاری مانند، مرصادالعباد، کشف‌الاسرار، شرح شطحیات، تمهیدات، روح‌الارواح و کیمیای سعادت این تاثیرپذیری بیشتر به چشم می‌خورد. یکی از دلایل این امر داشتن اطلاعات دینی، فقهی و آگاهی از مبانی دینی و مفاهیم اسلامی به خصوص تسلط بر آیات و قصص قرآنی و دیگر علوم مربوطه توسط نویسندگان بوده است.

۲-۳) اهداف کاربرد قرآن در نظم و نثر

هر کدام از نویسندگان نثرهای عرفانی، از آوردن آیات قرآنی در نوشته خود، نیت‌ها و منظوره‌های خاصی داشته‌اند که در زیر به عمده‌ترین این اهداف اشاره می‌شود.

الف) تیمن و تبرک

در این شیوهی اقتباس، نویسنده با استفاده از آیه یا عبارت قرآنی، نوشته خود را مؤکد و مبارک می‌گرداند. «نقل آیات و روایات چه به صورت اصلی و چه به فارسی، تقریباً در همه‌ی موارد، علاوه بر استشهاد و تمسک یا جنبه‌های دیگر، عنوان تیمن و تبرک نیز دارد. گشایش کتاب‌ها با بسمله و سر عنوان مقدمه‌ها با نام خداوند علاوه بر تیمن و تبرک بهره‌وری از تاثیر شگرف نام پروردگار و به یاری گرفتن عاطفه و احساس شنونده نیز هست. مانند شروع کتاب مخزن الاسرار نظامی: بسم الله الرحمن الرحيم هست کلید در گنج حکیم.» (راشد محصل: ۱۳۸۰: ص ۵۱)

ب) استناد و استشهاد

«استشهاد در لغت به معنی آگاهی خواستن و شاهد آوردن و استناد به معنی سند و مدرک نشان دادن است.» (دهخدا: ذیل واژه‌های استناد و استشهاد) در این شیوه، نویسنده برای تایید نوشته‌های خود و هم‌چنین برطرف کردن شک و تردید از مخاطب و یا ثابت کردن مطلبی که جنبه‌ی تاکیدی دارد از آیه یا عبارت قرآنی بهره می‌برد. «زیرا قصد او تاکید در پذیرش سخن و القای دلایلی است که موجه بودن ادعا را از همه جهات اثبات کند و شنونده یا خواننده را به یقین برساند.» (راشد محصل: ۱۳۸۰: ص ۵۴)

مثال: «ای عزیز از آیات چه فهم کرده‌ای که - حق تعالی - گوید: لو انزلنا هذا القرآن علی جبلٍ لرایتَهُ خاشعاً متصدعاً من خشیه الله و مصطفیٰ - علیه السلام - گفت: القرآن غنی لا فقر بعده و لا غنی دونه» ای عزیز چون قرآن نقاب عزت از روی خود برگیرد و برقع عزمت بردارد همه بیماران فراق لقای خدا را - تبارک الله - شفا دهد و جمله از درد خود نجات یابند.» (تمهیدات: ص ۱۶۸)

پ) حکمت و پند

در این روش، نویسنده بدون نیاز به تفسیر و شرح اضافی، کوشش می‌کند با استفاده از فصاحت و بلاغت قرآن، در نهایت ایجاز و اختصاراً مطلبی را به مخاطب انتقال دهد.

«در بیشتر جاها نقل آیه، ذکر مضمون و مفهوم آن در حقیقت تلقین حکمت و پند و تعلیم بایسته‌های اخلاقی است؛ این اشاره‌ها غالباً نویسنده را از تفصیل و اطناب بی‌نیاز می‌کند.» (راشد محصل: ۱۳۸۰: ص ۵۶)
مثال از سنایی:

ید او قدرت است و وجه بقاش آمدن حکمش و نزول عطاش

(دیوان: ص ۱۸۳)

در بیت بالا به سه آیه از قرآن و حدیثی نبوی اشاره شده است.

نمونه از نثر: «خاصیت آدمی این نه بس است که در محبوبیتش پیش از محبی بود! «یحبهم» چندان نزل افکنده بود آن گدا را پیش از آمدن او که الی الا بد نوش می‌کنند هنوز باقی بود.» (سوانح: ص ۱۶۳)

ت) بیان اعتقادات

گاه نویسنده به سبب داشتن معتقدات خاص، تلاش می‌کند تا اندیشه‌ها و افکار خود را در قالب نوشته‌هایش به مخاطب القا کند. «این هدف بیشتر در ادب تبلیغی و حکمی مصداق دارد که غرض گوینده و نویسنده از بیان مطلب، بازگفت اصول اعتقادی یا تبلیغ احکام شرعی است. نمونه اشعار ناصر خسرو که با امرونی و جنبه‌های ارشادی، با صراحت به بایدها و نبایدها می‌پردازد. (راشد محصل: ۱۳۸۰: ص ۵۷)

مثال از قصاید ناصر خسرو:

در بود مر مدینه علم رسول را زیرا جز او نبود سزای امانتش

هر ک آفت خلاف علی بود در دلش تو روی ازو بتاب و پرهیز از آفتش

آن را که در رکوع غنی کرد بی سوال درویش را به پیش پیمبر سخاوتش

(شرح سی قصیده: ص ۹۲)

ث) تحذیر و تحریض

تحذیر در لغت به معنی ترسانیدن و تحریض به معنی برانگیختن و به شوق آوردن است. (دهخدا: ذیل واژه‌های تحذیر و تحریض)

در این شیوه، نویسنده به طور مستقیم به امرونی نمی‌پردازد بلکه شنونده و خواننده را از انجام کاری می‌ترساند و برحذر می‌دارد یا برای به شوق افکندن و انگیزه دادن به او، از آیات بهره می‌گیرد. به عبارت دیگر آنچه در این مورد مطرح می‌شود نیازمند استدلال و شرح و تفسیر نیست، زیرا مخاطب، در حقیقت موضوع، تردیدی ندارد و استشهاد و تمسک گوینده به آیات برای آن است که پرهیز او را تقویت کند یا اشتیاقش را فزونی بخشد. (راشد: ۱۳۸۰: ص ۵۸)

مثال: «دریغاً از فی عیشه راضیه فی جنه عالیه، قطفها دانیه چه فهم کرده‌ای اگر خواهی بدانی در نقطه سبحان الذی اسری بعبده لیلاً، عبودیت خود درست کن تا این خطاب با تو نیز باشد که «یا ایتهما النفس المطمئنه ارجعی الی ربک راضیه مرضیه فادخلی فی عبادی و ادخلی جنتی گفت در دل بندگان من در آی تا در بهشت من آمدن.» (تمهیدات: ص ۱۳۶)

ج) تاویل

گاه نویسنده، به منظور شرح و بیان و گسترش آیات قرآنی دست به تاویل می‌زند و از این طریق می‌کوشد تا مراد و مقصودی که در ورای ظاهر آیات وجود دارد به مخاطب انتقال دهد. این شیوه که همراه با استشهاد نیز هست، موجب تاثیر کلام در مخاطب می‌شود. این هدف بیشتر در آثار عرفانی مصداق دارد و عرفا از نشانه‌های رمزی جهت القای معانی استفاده برده‌اند.

مثال: «دریغاً ندانی که سلیمان چرا گفت مر هدهد را وعده عذاب» و تفقد الطیر قال: ما لی لا أری الهدهد ام کان من الغائبین لا عذبنه عذاباً شدیداً! هرگز دیده‌ای که هدهد جان تو یک لحظه از حضرت ربوبیت، خالی بوده باشد تا غیرت الهیت با تو این آیت بگوید که لا عذبنه عذاباً شدیداً.» (تمهیدات: ص ۲۳۹)

عین القضاة در تاویل آیه بیستم از سوره نمل، علت عتاب حضرت سلیمان با هدهد را این گونه تعبیر می‌کند، که این همان وعده عذاب غیرت الهی، هنگام غیبت جان آدمی از درگاه خداوندی است.